

ցնեւում ի նպաստ մեր մատենագրութեան, և այդու՝ անկորուստ պահել զաւտոր հայ մտքի, հայ սրտի և հայ կենցաղի արտագրութիւնները:

Հ. Ղ. Տ.

ԱՅԼԵԻԱՅԻՔ

ՏԻՊՈՒՏԱՌԷՆ ՄՈՌՅՈՒՄԸ ԷՋ ՄԸ

Այս վերջին տարիներ, յոգնած և առջացած տարիքիս պատճառաւ տպարանական գործերէ իսպառ մեկուսացած ըլլալովս, որուն յիսուն տարիներ, տեղական ամէն լեզուով և արուեստին ամէն ճիւղերուն մէջ շարունակ աշխատած եմ, մասնաւոր հետաքրքրութիւն մ'ունեցայ գիտնալու համար, թէ ինչու հայ տառերով տպագրուած ու է հարազատ թարգմանութիւն մը, նոյն ընագրին գրեթէ կրկին ծաւալը կ'ունենայ և շատ աւելի սուղ կ'արժէ մեզի:

Իրաւ է թէ նիւթին երեւոյթէն կամ մեր առացուածքէն զատելով՝ թերեւս ուսանց համար կարեւորութենէ զուրկ տարբերութիւն մը համարուի այն: Սակայն իրական մը և գործնականին մէջ այնպէս չըլլալով՝ շատ ուշագրաւ է նաև անոր տարբերութիւնը և մեծապէս կը փնտէ մեր զրական համեստ ծաւալումին, երբ մասնաւոր մեր մտաւորականներէ շատեր հեռու են տակաւին նիւթապէս նախանձելի վիճակ մ'ունենալէ, և մեկնասանք կամ հրատարակչական ընկերութիւններ ալ գոյութիւն չունենալով՝ մի միայն այդ տպագրական ծախուց ահարկող երևոյթէն խտրելով՝ խիստ շատեր կը խուսափին և ձեռնթափ կը մնան իրենց բեղուն մտքի գոհար արտադրութիւնները լոյս աշխարհ բերելու:

Ես յաճախ դիտած ու փորձած եմ, թէ ամենէն ինամով տպագրուած հայերէն օրաթերթ մը, իր ամբողջ պարունակութեամբ կարդալով, եթէ մէկ ժամէն կ'աւարտի, սի և նոյն ծաւալով և միևնոյն

յունիս տառերով տպագրուած ֆրանսերէն կամ անկլիարէն օրաթերթ մը անշուշտ երկու երեք ժամէն, իսկ յունարէնը և թրքերէնը չորս կամ հինգ ժամէն հազիւ կ'աւարտի և աւելի շատ հիւթ և նիւթ կը պարունակեն իրենց մէջ:

Կը կարծեմ թէ սխալած չեմ այդ մասին, քանի որ փորձերն ալ ինքնին կ'ապացուցանեն զայն: Ներկայիս չի պիտի ուզեմ անշուշտ տպագրութեան գիւտին պատմութիւնը և անոր մատուցած օգտակարութիւնը կրկնելով՝ ընթերցողները ձանձրացնել, բայց եթէ անգամ մը միայն 18դ դարու կիսուն կատարուած գործողութիւններուն վրայ ակնարկ մը շրջենք, հոն պիտի տեսնենք որ մեր նախնիք և ողբացեալ արուեստակիցներէ շատեր, այնքան մեծ զարգացում և արուեստագիտական մեր վայելած դիւրութիւնները չունենալով հանդերձ՝ ողի ի բոլին և հեւատանջ աշխատանքով՝ հայ տառերը, կարելի եղածին չափ, իրենց նախնական կոշտ վիճակէն դուրս հանելով՝ մեծ մասամբ յաջողած են պէտք եղած նրբութիւնները տպու, նորեր և բազմատեսակ զարդազրեհ նարեքի, և մինչև իսկ մեր ցոյց տալ առաջադրած ազգաբանական թերութիւններուն մասամբ առաջըք առնելու համար փակագիրներ և ծոցաշարիներ ալ աւելցնելու անոնց, իայց այդ թուականէն ետքը կարծես սառ մեռելութիւն մը յաջորդեց անոր, և մենք արդիական տպագրիչներս չհետաքրքրուեցանք ընաւ գէթ պզտիկ նշանախեց մ'իսկ աւելցնելու անոնց վրայ, կամ աւելի ճիշդն ըսելով՝ արդէն եղածէն լիօրէն բաւականացած, միմիայն մեքենաներու արագաշարժութիւնէն և տառերու առատութիւնէն օգտուելով՝ ջանացին պարզ խանութպանութեան մը վերածել զայն, մանաւանդ անանկ ժամանակի մը մէջ՝ ուր այդ արուեստը՝ մտաւորականութեան հետ համընթաց՝ օր ըստ օրէ նոր փոփոխութիւններ կրելով հսկայաքայլ կը յառաջդրի մամուլեւրեք, իսկ զալով մեր թրքաբանայ յարգելի գրաժողիչ բարեկամներուն, թող ներուի մեզ ըսել, որ անոնք

ևս մեր հայ տառերուն նկատմամբ, պարզ ընդօրինակողի մը սահմանէն դուրս չեւան ընաւ, և ցաւալի է ըսել նաև որ անոնցմէ ումանը, մինչև իսկ իրենց չարաշահութեան սուր հոտառութեամբ համարձակեցան պըրասին կամ կաղամբին աւելորդ տերեւներ աւելցնող մեր թաղային շրջուն բանջարաւաճառներուն պէս, իրենց ձուլարանէն արտադրած տառերուն ծաւալը ընդարձակելով՝ կապարի ծանրութենէն և կաւաքարի խնայողութենէն օգտուիլ:

Այս մասին անցեալէն վերջիշում մ'ընել աւելորդ չի պիտի համարիմ, 1860ին էր, կարծեմ, իմ ողբացեալ վարպետս, Տիգրան Յարութիւն Տէտեան, չորրորդ անգամ ըլլալով՝ իզմիրէն Բարիզ կ'ուղևորէր իր առևտրական գործերով, և մի և նոյն ժամանակ նաև իր տպարանին համար նոր կազմածներ բերելու մտադրութեամբ:

Երբ 60ական թուականներու Միւսէնտիսեանի, Գիւրգենեանի և Ճանիկ Արամի նման տպագրական արուեստին նուիրուած վէթերաններէ մէկը — ողբացեալ Տիգրան Տէտեանը յիշելու կը հարկադրուիմ, — իր այնքան ճոխ, բազմազան և համբաւաւոր հրատարակութիւններուն համար, չկարծուի թէ անկէա բազմաթիւ գործաւորներ աշխատցնող և արագատիպ կամ ոտնաշարժ մեքենաներ ունեցող մեծակառոյց հաստատութիւն մ'էր, այլ իզմիրի հայնոցին կեդրոնը, Բիւխտի պողոտային հոյակապ և քարուկեր շէնքերուն կարգը, իր հօրը մէկ սեպհականութիւնը եղած ընդարձակ այլ անշէն հողի մը վրայ կառուցուած անշուք և խարխուլ սրահ մ'էր, որ 20 տարիներ ետքը միայն շէնքի վերածուեցաւ, և ուր կ'աշխատէին երեք զբաշարներ միայն իրենց ձեռքին տակ ունենալով կիւթէմպէրկեան ճախարակաւոր մամուլ մը, ինչպէս նաև զբաժուումի ձեռական կազմածները, որք իրենց մասնաւոր վարպետները ունէին միայուն կամ այցելու:

Ահա այդ երեք զբաշարներն էին միայն որք լիօրէն կը գոհացնէին ո՛չ միայն

տեղւոյն երեք հսկայ և կարողագոյն թարգմանիչները (Մ. Մամուրեան, Զիւլիկիրեան և Նուպարեան) այլ նաև Արև. Մամուլ ամսաթերթի կանոնաւոր և անխափան հրատարակութիւնը և ուրիշ շատ մը զպոքցական դասագիրքեր և տեղական Ֆրանսերէն կամ հայերէն զանազան հրատարակութիւններ, Եւ գիտէք ի՜նչ կը ստանային ասոնք իրենց այս աշխատութեան փոխարէն. տառերը վերստին իրենց տառակին (քաւա) ցրուելու և ամբողջ սրբագրութիւնները, մինչև լազ ի տրպել, իրենց վերաբերելու պայմանաւ, իւրացանչիւր 750 քառակ (քատրա) շարուած տառերու փոխարէն մի միայն չորս դահեկան, երբ մէհիտիքն այն ատեն իզմիրի մէջ 33 դր. կ'արժէր, ահա այս աննշան երեցած գումարով այդ զբաշարները շատ ազատ ու շատ բարեկեցիկ կերպով կ'ապրէին և իրենց տունն ու զաւակները կ'ապրեցնէին, վասն զի անոնց յաջողակները մի և նոյն պայմաններով շաբաթը 48 էջ կը շարէին, իսկ համբալները ամսուազն 32, որով շաբաթական 120էն մինչև 180 դրշ. գումար մը կը ստանային, ինչ որ այն օրերուն լիօրէն կը բաւէր իրենց ծախքերուն: Զմոռնամ աւելցնելու թէ նոյնչափ գումար մը կը ստանային մեր յարգելի և մեծանուն թարգմանիչները իրենց մեծահատոր թարգմանութեանց իւրացանչիւր 48 էջին փոխարէն, թէեւ անոնց ապրուստի միակ զբաղումը այդ չըլլար և իրենց հանգրստեան ժամերու կամ գիշերային աշխատութեանց մէկ բացատրիկ շահէ համարուէր այն:

Ողբացեալ տպարանատէրը այս տեսակ կարգադրութիւն մ'ընելու հարկադրուած էր անշուշտ, յաճախ և շարունակ ինք տպարան չգտնուելուն պատճառաւ. վասն զի անիկա որքան որ տղայ ի տիոց արդիւնաւոր տպարան մ'ունենալու նուիրած էր ինքզինքը, մի և նոյն ատեն իր հօր և երկու եղբայրներուն մասնակցութեամբ առևտրական մեծ տուն մ'ալ կը կառավարէր, և ափիոնի, խոզկաղիւնի և ուրիշ զմիւռ.

նական բերքերու արտածումով կը զբաղէր և հազիւ ժամանակ կ'ունենար — միշտ կէսօրէ ետք — տպարան գալով՝ իր թարգմանութեանց և հրատարակութեանց գործերով զբաղելու:

Ոչնչապէս զբաղումներով միշտ ծանրաբեռնած անիկա, երեկոյեան գործաւորներուն արձակուողէն ետք, յաճախ իր աշխատանոցը կ'առանձնանար, ուր երբեմն զիս ալ վար կը դնէր, իբրև ամենէն նորակարծ օգնելու համար իրեն. ես վարժարանէն նոր ելած տղայ մ'էի դեռ այն ատեն: Ոչնչապէս ֆրանսերէն գրքի մը մէջէ կարդալով և նորահնար գործիքներով՝ զորս յատկապէս բերել տուած էր էւրոպայէ՝ պղնձեայ թելեր կը կտրատէր շարունակ, կը խարտոցէր, առջնասկի շուրքեր կը բարեխառնէր և հալած ու պահած մեղրամոմէ բլաքներ պատրաստելովն գրաձուլական մայրեր (մարբիս) շինելու փորձեր կ'ընէր և թէեւ դուն ուրեք կը յաջողէր՝ սակայն բնաւ չէր վնասուի և միշտ կը կրկնէր:

Երբ հոս պահ մը մեր նպատակէն շեղելով՝ 18դ դարու կիսուն կամ անկէ քիչ առաջ ապրող մեր թրքահայ վարպետները և տպարդիչները կը յիշենք, չկարծուի երբեք թէ անոնք մեր ներկայիս վայելած արուեստական դիւրութիւններէն կամ մեքենական առաւելութիւններէն մէկը ունէին ի ձեռին, այլ անոնք ամենքն ալ հին և անբաւական միջոցներով՝ ինչպէս նաեւ ձեռական յամառ աշխատութեամբ հազիւ կը յաջողէին ոչ միայն նորութիւններ և փոփոխութիւններ ներմուծելու՝ այլ նաև նորակտր սոսակներ ալ աւելցնելու մեր տատերուն մէջ, մասնաւանդ այն օրերուն՝ երբ տակաւին զեղարուեստական ներութիւնը և մաթեմատիքական ճշգրտութիւններ շատերու անձանթ ըլլալով՝ շոգիի ոյժին և մեքենական արագութեան վրայ տակաւին գաղափար մը չունէին անոնք:

Պէտք է գիտնալ թէ ինչ որ այժմ մենք, մեր ի ձեռին ունեցած շոգեշարժ մեքենաներով և մէկ անձի ղեկավարութեամբ վայրկեանի մը մէջ կը կարողանանք առ

նուազն 30է աւելի թուղթ տպագրել, մեր օրերուն երկու անձով իսկ (տպագրող և մրահար), միայն մէկ թերթ հազիւ կը կարողանայինք տպագրել և այդ տպագրութեն ալ յաճախ 20 միշտ ֆիւսուած ու թերի կ'ըլլային, որով ամբողջ օրուան մէջ 9 ժամ շարունակ ամենէն վարժ և յաջողակ վարպետներ անգամ, միշտ մեքենային վրայ ծռելով ու բարձրաբարձր, բազուկներ ու ոտքեր անընդհատ տարուրեղելով և մասնաւանդ հեռապառ ու քրտնաթոր աշխատութեամբ, հազիւ կը կարողանային ծրար մը թուղթ (500 թերթ) ամբողջացած տպագրել. (այս էր այն ատենի տպագրութեան մեծահատոր վէպերու ճշմարիտ թիւը): Գալով գրաձուլումին, այն ալ գրեթէ մի և նոյն անտանելի դժուարութեամբ կը կատարուէր, և ինչ որ մենք այսօր մէկ վայրկեանի մէջ, չըսած հազարաւորներ, այլ քանի մը հարիւրներ կը ստանանք առանց թեւերնիս իսկ յոգնեցնելու և նուազագոյն ծախքով, դեռ առկէ յիսուն տարիներ առաջ նոյն չէինք կարող ստանալ ամբողջ օրուան մը մէջ. և ամենէն կարող կամ վարպետ համարուած գրաձուլիչներն անգամ, առտուրէ իրիկունք քոցավառ հնոցի մը և զարշարայր կամ թունալից հալոցի մ'առջև կանգնած, շարունակ աշխատելով՝ հազիւ կը կարողանային օխա մը տառ յանձնելու տպարանին, որոնք դեռ պէտք կ'ունենային քանի մ'անգամներ ձեռք առնելու մի առ մի, որպէս զի իբրև տառ կարենան գործածուիլ անոնք. տարբերութիւնը ահաւոր է և տարբերութիւն չի վերցնել բնաւ:

Չմոռնալ ըսելու, թէ այս մի և նոյն պայմաններով Տէտեհան ալ իր առանձնաշախատակ գրաձուլարանը ունէր, ուր աշխատած էին գրեթէ կ. Պոլսոյ, մեր այն ատենի գրաձուլիչ վարպետներէն շատերը, որոց անունները մոռցած եմ դժբախտաբար, և հազիւ Չամաշըրճեան մը կը յիշեմ, որու քով աշխատած եմ քիչ մ'ատեն. անոնք իրարու մէջ անցած երկու կտոր երկաթեայ կաղապարներով մի առ մի կը ձուլէին տառերը և յետոյ կը տաշէին ու կը խար-

տոցէին: Տէտէնան 1867ին, իր վերջին իարիզ ուղևորութենէ վերադարձին էր որ յաջողեցաւ տեղւոյն արքունական տպարանէն նորահար գրածուլումի մեքենայ մը ձեռք անցընել և առաջին անգամ ըլլալով՝ փոխադրել զայն իզմիր. սակայն չկարողացաւ երբեք գործադրութեան դնել իր վերահաս երկարատեւ հիւանդութեան և 1868ին վաղահաս մահուան պատճառաւ:

(Շարունակելի)

ՅՈՎՀ. Ա. ԱՐԻԿԵԱՆ

ՀԵՏԱՔՐԲԱՅԱՆ ԾԱՆՈթՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ՄԸ ՄԱՆԸ

Լոնտոնայի մէջ վախճաններ է անգղիացի մեծ բնախօսը Sir William Payliss. սա գիտական աշխարհի ծանօթ է ջղային դրութեան, երակի ընդլայնումի և այլ ուսումնասիրութիւններով: Իւր զխաւոր գործը «Սկզբունք բնախօսութեան» տպարարուած 1914ին՝ որ աշխարհածանօթ դարձած է՝ չի սահմանափակուի լոկ գիտական ապացոյցներու վրայ, այլ ունի շատ հետաքրքրական ընդարձակ մաս մը ինքնակենսագրութեան:

ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ

Մանդոլայի մէջ քաղաքագետութեան ծախքով պիտի կանգնուի հոշականուն բանաստեղծին համար յուշարձան մը, Լուքա Պելլըամի Երեւոյն տաղանքին պատրաստած ծրագրին համեմատ: Արդէն սկսած են պեղումի առաջին գործերը Վիրգիլեան հրապարակին մէջ, Հիմը պիտի դրուի երեքուկէս մեղը խորութեամբ, ու զրեթէ 330 մեղը քառակուսի ընդարձակութիւն պիտի ունենայ: Յուշարձանը պէտք է լինայ 1926ին, և Մանդոլա 1930ին պիտի կատարէ հանդիսաւոր կերպով հոյակապ քերթողին երկհազարամեայ տարեդարձը: Առաջին քարը դնելու հան-

դէսը կատարուած է սեպտ. 7ին՝ ներկայ յութեամբ իտալիոյ Նախարարապետին:

ՈՒՆԿԻԷՎԻՉ ԴԵՊ Ի ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Հներիկոս Սէնկիէվիչի մարմինը (- 1916 Նոյեմբ. 15 ի Վէլէյ), որ թաղուած էր կաթուղիկէ եկեղեցւոյ մը ներքնուղիին մէջ, իր գերեզմանէն հանելու և հայրենիք փոխադրելու համար Լեհաստանի մէջ կազմուած է մասնախումբ մը գիտնականներէ և գեղարուեստագէտներէ: Որոշուած է որ մարմինը պիտի փոխադրուի ներկայ տարւոյս Նոյեմբերին, որուն համար Լեհաստան մեծ ընդունելութիւն մը կը պատրաստէ:

ՀԱՍՈՍՈՒԿԱՆ ԳԻՒՏ

Անխանոյի (Նարուի) մէջ՝ այժմեան Զերմըկային Շէնքին քով գտնուի են յոյն - հռովմէական մեծղի բաղնիքի մը մասերը: Պեղումներն աշխուժութեամբ կը շարունակուին:

ՏԱՐԵԳՐԵ ՄԸ

Կէօթէի ծննդեան 175րդ տարեդարձը փառաւորութեամբ կատարուեց է Վէյմարի մէջ: Պաշտօնական տեղի ունեցեր է Արմպրուդի սրահին մէջ, ուր Բրօֆ. Ռէօդ « Կէօթէ » Ընկերակցութեան նախագահը ճառով մը ցուցադրեր է մեծ բանաստեղծին կեանքն ու գործը: Երկրորդ հանդէս մ'ալ կատարուած է Կէօթէի տան մէջ:

ԼԵՈՒ ՄԸ ՈՐ ՔԱՆԵԼ ԵՐ ՍԿՍԻ

Ռիմոյի (երկիր Կալէսի) հովիտը - ուր կը բնակի 100 հազար բնակիչ - կը գտնուի Դրոտրիվարահի մէջ լեռնային կոյտէն ջախջախուելու սպառնալիքին տակ, վասն զի անիկա սկսած է շարժիլ դէպի հովիտը՝ տեղատարափ անձրևներուն հետեանքով: Կացութիւնը շատ լուրջ նկատուած է, անոր համար ղրկուած են երկրաբաններ ու ձեռնհաս անձեր՝ քննելու համար դիրքը և վայրկէսին պահանջած զգուշութիւնները տեսնելու: